

EIND GOED

Een protestantse kijk op
euthanasie in Nederland

THEO BOER

Inhoud

1. Inleiding	7
Noodzaak om te blijven nadenken...	7
... maar wel twee keer: theologisch en maatschappelijk	13
2. Het euthanasieverzoek als hulpvraag	19
Een hulpvraag bij de uitvoering	19
De paradox van de doodswens	23
Als iemand samenvalt met zijn hulpvraag	28
Verschuivingen in de beleving van ondraaglijk lijden	29
Euthanasie als daad van autonomie	30
3. Alternatieven en misverstanden	31
Lijden als onvermijdelijke waarheid?	31
Keuzestress	34
Advance Care Planning	38
Versterven	39
4. Euthanasie in Nederland: een terugblik	41
Terminologie	41
Naar een wettelijke regeling	43
Het opgerekte mandaat van de RTE	47

Het eerste verhaal achter euthanasie: angst voor het sterven	51
Stijging en regionale verschillen	52
5. Protestanten en euthanasie, een terugblik	57
Kerkelijke rapporten	57
Theologen en medici	62
Protestantse kerkleden en euthanasie	67
Reflecties op de steun van Nederlandse protestanten	70
6. Geloof en euthanasie	77
Al vergaat onze uiterlijke mens	77
Een toekomst met God	80
Het leven als gave	83
Het nut van geboden	89
Het zesde gebod	92
Leven uit de doop	95
Geduld, ook in het lijden	96
7. Hoe verder?	101
8. Nawoord	109
Lijst van termen en afkortingen	111

1. Inleiding

Het jaarthema 2020-21 van de Protestantse Kerk in Nederland luidde 'Het goede leven'. Het is in dat kader dat ik ben uitgenodigd om dit essay te schrijven. Een goed leven en een goed sterven hebben alles met elkaar te maken. Onzekerheid of de laatste dagen, weken of maanden van je leven misschien niet verschrikkelijk gaan worden, kan een permanente schaduw op je levensvreugde werpen. Wie vertrouwt dat het einde goed zal zijn, ziet de jaren die daaraan voorafgaan positiever in. Voor veel mensen is euthanasie of de mogelijkheid om daar gebruik van te maken synoniem geworden met dat goede einde.¹

Noodzaak om te blijven nadenken...

Toen ik in 2018 voorbereidingen trof voor een onderzoeksproject over de ethische aspecten van euthanasie, was een van de reacties: 'Euthanasie, dat weten we toch inmiddels wel?' Ik kwam die houding in de afgelopen

---

¹ In Nederland zijn euthanasie en hulp bij zelfdoding in één wet geregeld. Tenzij een onderscheid op zijn plaats is, staat in dit essay de term 'euthanasie' voor zowel het één als het ander. Waar zij historisch, theologisch en ethisch sterk op elkaar lijken, gaat het in dit essay ook over zelfdoding zonder dat iemand daarbij hulp ontvangt.

jaren vaker tegen. 'Ach weet u,' voegde een predikant mij amicaal toe, 'we weten toch allemaal dat tegenwoordig geen zinnig mens meer tegen euthanasie is?'

Inderdaad zullen sommigen zich bij dit essay afvragen of het zin heeft om op het thema 'euthanasie' dieper door te steken. Zij hebben in meerdere opzichten gelijk. Nederland heeft er al 35 jaar gereguleerde euthanasie op zitten en de euthanasiewet is al weer twintig jaar oud. Voorlopers van de Protestantse Kerk, hun theologen en hun artsen pleitten een halve eeuw terug al voor euthanasie. Voor veel mensen is euthanasie een gevestigde praktijk geworden, net zoals het dragen van autogordels en rookvrije publieke ruimtes dat zijn. Op sommige plaatsen vindt vijftien procent van de overlijdens plaats door middel van euthanasie. Ethische discussies lijken sleets te zijn geworden en de discussies die er zijn, gaan hooguit nog over de rafelranden: voltooid leven, gevorderde dementie, psychiatrie, kindereuthanasie. Dat inmiddels ook sommige andere landen stappen zetten tot het legaliseren van stervenshulp, bevestigt voor velen de juistheid van de Nederlandse weg.

Toch moeten we juist als het over leven en dood gaat vanzelfsprekendheden wantrouwen. Vanuit het Openbaar Ministerie en rechtsgeleerde kringen – zie het recente boek *Staat en taboe* van Paul Frissen – wordt benadrukt dat euthanasie met recht en reden onderdeel is van het Wetboek van Strafrecht.² Euthanasie mag dan

---

2 Paul Frissen, *Staat en taboe. Politiek van de goede dood*. Breda/Amsterdam: Paul Frissen/Boom 2018; Marten van de Wier, 'Rinus Otte: euthanasie moet een tobberig thema blijven', *Trouw*, 28 juli 2021.

in sommige regio's vaak voorkomen, op andere plaatsen in Nederland blijft het een uitzondering. Niet iedereen is gerust op de zorgvuldigheid bij euthanasie: uit een NPV-enquête blijkt dat één op de negen Nederlanders bang is dat euthanasie hun ongevraagd zal overkomen.³ Nabestaanden ervaren gemengde gevoelens bij de euthanasie van een geliefde, ook als die dood zeer gewenst was.⁴

Ook artsen blijven euthanasie emotioneel lastig vinden.⁵ In een recent artikel in het artsensblad *Medisch Contact* bepleit huisarts in ruste Wim Graafland, die eerder uitgebreide ervaring met euthanasie opdeed, voor minder medische bemoeienis bij actieve levensbeëindiging.⁶ In reactie daarop schreef een andere huisarts: 'Ik heb jarenlang als huisarts gewerkt en verschillende malen euthanasie verleend. Tevens ben ik jarenlang SCEN-arts geweest. Na bijna 15 jaar ben ik daarmee gestopt omdat ik de druk op de huisarts en de SCEN-arts steeds groter zag worden, de wens van patiënt en familie soms dwingend en de autonomie van de patiënt belangrijker dan die van de arts. Omdat er steeds meer aanvragen

---

3 Robert Röling en Natalia Valk, *Digitale peiling levenseinde*. Amsterdam: Direct Research 2020, <https://bit.ly/3gDLxb9>.

4 Theo Boer, Stef Groenewoud en Wouter de Jonge (red.), *Leven met euthanasie. Geliefden vertellen over hun ervaringen*. Utrecht: KokBoekencentrum 2021.

5 KNMG, *Uitkomsten belevingsonderzoek*. Utrecht: KNMG 2014.

6 Wim Graafland, 'Stop euthanasie en maak ruim baan voor hulp bij zelfdoding'. *Medisch Contact*, 26 augustus 2021, <https://bit.ly/3mMT9w3>.

kwamen van mensen die vonden dat hun leven voltooid was en die zich niet in een terminale fase van een ziekte bevonden vond ik het steeds lastiger worden zulke situaties goed te beoordelen. Vaak heb ik gedacht: waarom moet een dokter dit doen? Ik kon me vaak wel inleven in het feit dat men niet verder wilde maar dacht dan: ik zou zelf dat leven niet kunnen beëindigen. Het is veel meer een maatschappelijk dan een medisch probleem.⁷ Deze moeite verklaart mede waarom zo veel artsen patiënten met een euthanasiewens naar het Expertisecentrum Euthanasie zijn gaan doorverwijzen.

Internationaal blijft Nederland een buitenbeentje. Euthanasie is toegestaan in de Beneluxlanden, Colombia, Canada, West-Australië, Nieuw-Zeeland en Spanje, hulp bij zelfdoding in Zwitserland en in een tiental Amerikaanse staten. In de resterende 185 landen is stervenshulp nog steeds illegaal.⁸ Op protestantse verklaringen in Nederland, België en Canada na benadrukken kerken wereldwijd het blijvend problematische karakter van actieve levensbeëindiging. De Rooms-Katholieke Kerk heeft nooit enige twijfel laten bestaan over haar afwijzing van elke vorm van actieve levensbeëindiging. En dat een aantal landen bezig is om stervenshulp wettelijk te regelen, betekent niet dat Nederland zich op de borst kan kloppen: alom waarschuwt men voor 'het Nederlandse voorbeeld' en is er sprake van veel striktere cri-

---

7 Huisarts in ruste Jeannette van Andel in *ibid.*

8 In naar schatting een tiental landen zijn procedures gaande om actieve levensbeëindiging legaal te maken.

teria voor stervenshulp: de aanwezigheid van een terminale lichamelijke aandoening, een verplicht consult met een palliatieve dokter en de eis dat de patiënt het dodelijke middel zelf tot zich neemt, om er enkele te noemen.

Niettemin functioneert de normaliteit van euthanasie bij sommigen als een autoriteitsargument, vergelijkbaar met het Schriftberoep van weleer. Kan de Bijbel dwalen? Kunnen zo veel verlichte burgers het bij het verkeerde eind hebben? Zonder dat laatste te willen beweren, moet gezegd dat euthanasie in de beeldvorming wel wat erg vanzelfsprekend is geworden.⁹ Dat we discussies over euthanasie inmiddels te boven zijn, dát zou juist een veeg teken zijn. Levendige discussies geven juist enig vertrouwen dat ook een land dat euthanasie legaal maakt, ethisch scherp kan blijven.

Maar laat ik op dit punt helder zijn: dit is geen pleidooi om euthanasie terug te draaien. De euthanasiewet is een product van democratische besluitvorming. Zij biedt artsen rechtszekerheid en patiënten bescherming. Euthanasie kan een goede oplossing zijn. In mijn tijd in een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie raakte ik onder de indruk van het lijden van patiënten en van de integriteit van hun dokters. Niemand vraagt zomaar om euthanasie. Wie de documentaire *Levenseindekliniek*

---

9 In het boek *Lof der onvolmaaktheid. Waarom zelfbeschikking niet genoeg is om goed te leven en te sterven* (Utrecht: Ten Have 2015) constateert Gerbert van Loenen in zijn analyse van tientallen mediaproducties over euthanasie een klinkende armoe aan kritische vragen over euthanasie.

ziet en daar de euthanasie bij de heer Vervloet nog eens nader bekijkt, weet wat ik bedoel.¹⁰ En op de bespreekbaarheid van euthanasie in de pastorale praktijk moet evenmin iets worden afgedaan: openheid voor welk verzoek dan ook is een *sine qua non* voor een goede pastorale relatie en kan helpen bij de besluitvorming. Vandaar dat er momenteel promotieonderzoek wordt verricht naar ervaringen en *best practices* bij euthanasieverzoeken in het pastoraat.¹¹

Toch wil ik hier de vanzelfsprekendheid van euthanasie theologisch en ethisch van vraagtekens voorzien. Theologisch ontkom je er niet aan om euthanasie te zien als een laatste redmiddel. En omdat dat zo is, blijft het van belang om te zoeken naar andere manieren om waardig of waardiger te sterven; blijft het van belang na te denken over wat de metafoor van het leven als gave betekent voor ons beschikken erover; blijft het belangrijk om te zoeken naar theologische bronnen van troost; blijft het nodig om de actualiteit van het zesde gebod te erkennen; en moeten we ons de vraag stellen of ons beeld van een leefbaar leven niet gaandeweg zo is versmald dat het ons vermogen tot *coping* ondermijnt in plaats van versterkt.

---

10 Hans Kema en Marcel Ouddeken, *Levenseindekliniek*. Hilversum: NPO 2016, <http://bit.ly/3myzAaD>.

11 Wim Graafland, 'De pastor en euthanasie'. PhD-project aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen, 2019-2022.

... maar wel twee keer: theologisch en maatschappelijk

In zijn boek *Waakzaam en nuchter* geeft ethicus Gerrit de Kruijf een moderne versie van de aloude tweerijkenleer. Gelovige mensen zijn onderdeel van twee realiteiten tegelijk. Als burgers zijn zij politiek en sociaal actief, als gelovigen en gedoopten horen ze bij de gemeenschap van de kerk.

Voor de ethische methodiek die daaruit volgt, gebruikt De Kruijf de term 'twee keer denken': smal en breed.¹² *Smal* denken betekent zoeken naar wat wij in een plurale maatschappij aan waarden en belangen delen. Dat levert overeenstemming op over mensenrechten, vrijheden en plichten. Vaak geeft de mening van de meerderheid de doorslag, maar op voorwaarde dat minderheden gerespecteerd worden en kwetsbare mensen bescherming krijgen. Een meerderheid mag niet besluiten om een minderheid rechteloos te maken.

Breed denken, het tweede niveau, gebeurt vanuit een levensbeschouwelijk perspectief. Dat kan voor de sociaaldemocraat een socialistisch perspectief en voor de liberaal een libertijns perspectief zijn. Voor de christen is breed denken theologisch denken, uitgaand van de overtuiging van God als gever van het leven en als liefhebbende onderhouder van de schepping.

De beeldvorming die dit niveau soms aankleeft, is dat hier vooral dingen *niet* mogen en dit dus eigenlijk een

---

12 Gerrit de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie*. Baarn: Ten Have 1994.

vorm van smal denken is. In één opzicht zit daar wat in: gelovigen mogen niet meer dan in de rechtsregels van een land is toegestaan. Stel je voor dat zij met de Bijbel in de hand dingen zouden doen die wettelijk verboden zijn. Bijvoorbeeld minder beschermwaardigheid aan een mensenleven toekennen in plaats van meer. Zodra een religie die kant op denkt, gaat er iets mis. Tegelijk is op dit niveau juist ruimte voor een inhoudelijker omgang met het euthanasievraagstuk en dat is, gezien wat er bij leven en dood op het spel staat, nodig, relevant en spannend. De christelijke ethiek gaat over ‘meer dan het gewone’, niet minder.¹³

Een van de misverstanden over dat eerste denken is dat christenen daar met tegenzin aan deelnemen omdat zij de macht met andersdenkenden moeten delen. Inderdaad zijn er vast wel christenen die dromen van een theocratie. De Kruif is hier helder over: niet op deze aarde. Smalle ethische reflectie in het ondermaanse doe je uit volle overtuiging. Het zoeken naar verbinding, het sluiten van compromissen en het geven van ruimte aan diverse visies is een theologisch gelegitimeerde opdracht.¹⁴

---

13 Feitse Boerwinkel, *Meer dan het gewone. Over Jezus en zijn bergrede*. Baarn: Ambo 1977.

14 In het onderzoeksproject Moral Compass dat bij de PThU gaande is en waar dit essay deels een vrucht van is, is dat het uitgangspunt: ook buiten gelovige denkkaders morele waarheid vinden en normatieve allianties aangaan. Zie <https://bit.ly/3zrFEW8>.

In dit essay pas ik dat twee keer denken toe op euthanasie. Theologisch is er reden tot terughoudendheid over het zelfgekozen levenseinde. 'God' zeggen in de ethiek heeft nu eenmaal implicaties voor onze autonomie. Maar dat nadenken moet bevrijd worden van het spook dat 'terugdraaien van de wet' heet. De realiteit is dat er een euthanasiewet bestaat waaraan lange discussies zijn voorafgegaan. In het smalle denken respecteer en bescherm je de vrijheid van anderen om keuzes te maken die de jouwe niet zijn.

Toch betekent dit gelaagde denken over ethiek niet dat het maatschappelijke gesprek over euthanasie overbodig is. 'Wij zijn niet van onszelf, wij zijn van elkaar,' zegt Christa Anbeek in reflectie op enkele moeilijke ervaringen met zelfdoding.¹⁵ Keuzes over een zelfgekozen levenseinde zijn nooit puur individueel. Een patiënt mag nog zo autonoom zijn of pretenderen te zijn, maar vraagt wel van de arts dat die de euthanasie verricht. Ook iemands naasten kunnen een rol spelen bij een euthanasieverzoek: denk aan de vele aanmeldingen bij het Expertisecentrum Euthanasie die door familieleden worden gedaan. Naasten kunnen ook emotioneel getroffen worden door een euthanasie. Bovendien gaan van de euthanasiewet maatschappelijke signalen uit. Niet alleen is de overheid het tot op zekere hoogte met burgers eens dat er voor sommige vormen van lijden onvoldoende verlichting bestaat, maar ook onthoudt

---

15 Christa Anbeek, 'Hoe we niet van onszelf zijn', in: Gerbert van Loenen, *Lof der onvolmaaktheid*, 7-10.

zij andere burgers het recht om een andere definitie van ‘ondraaglijkheid’ te hanteren. Wie een doodswens heeft maar niet ziek is, wordt naar de suïcidepreventie verwezen, en wie zo iemand hulp bij zelfdoding biedt, kan op een gerechtelijke vervolging rekenen. Wanneer de voorstanders van een voltooid leven-wet hun zin krijgen, blijft deze ongelijkheid op een ander niveau voortbestaan: mensen jonger dan 75 jaar met een persistente doodswens krijgen nog steeds nul op het rekest, terwijl mensen van 75 en ouder het signaal krijgen dat de maatschappij met hun overlijden geen moeite zal hebben.

Linksom of rechtsom zendt elke wet die stervenshulp legaliseert dus signalen uit dat sommigen wel, en anderen niet mogen sterven.¹⁶ Waar het gaat om de smalle moraal, neig ik daarom eerder naar een nog grotere vrijheid. Voorwaarden daarbij zouden hooguit zijn dat iemand zijn stervenswens zelf effectueert, dat er voldoende waarborgen zijn dat het niet om een bevlieging gaat, en dat zeker is dat die wens volledig van de persoon zelf afkomstig is.¹⁷ Hoewel elke doodswens tragisch is – persoonlijk zou ik alles doen om iemand van zo’n voorname af te houden –, wordt daarmee tenminste voorkomen dat de maatschappij aan bepaalde mensen het

---

16 Kevin Yuill, *Assisted Suicide: The Liberal, Humanist Case Against Legalization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan 2013.

17 Vgl. Graafland, ‘Stop euthanasie en maak ruim baan voor hulp bij zelfdoding’; Theo Boer, *Vrij om te sterven. Nederland, religie en het zelfgekozen levenseinde*. Groen van Prinstererlezing 2016. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut van de Christen-Unie 2016.

signaal afgeeft dat hun leven minder beschermwaardig is dan dat van anderen.

Maar dit is een theologisch, nader omschreven, een protestants essay. Daarin wil ik zoeken naar wat de Bijbel ethisch gesproken over het zelfgekozen levenseinde zegt en zoeken naar hoe euthanasie zich verhoudt tot een bijbelse antropologie. Wat zijn de ethische implicaties voor wie zeggen dat het leven hun door God is gegeven? Hoe interpreteren we het gebod 'gij zult niet doden'? Wat betekenen afhankelijkheid en verval van krachten voor ons menszijn? Wat kan het geloof bijdragen aan hoop en uithoudingsvermogen? En zou je het vanuit christelijk perspectief niet een keer mogen opgeven?

In de zeventiger jaren van de vorige eeuw waren kerken en christenen in Nederland onder de eersten die euthanasie bespreekbaar maakten. Vijftig jaar later is euthanasie medisch, ethisch en juridisch een bijna alledaags verschijnsel geworden.

In dit persoonlijke en indringende essay betoogt hoogleraar ethiek Theo Boer dat ook nu elke beslissing tot euthanasie vraagt om een grondig afwegingsproces. Dat geldt zeker voor gelovigen: zij putten uit bronnen die door de eeuwen heen mensen hielpen om hoop te houden in lijden, om zin te ontdekken in kwetsbaarheid, en om hun autonomie te plaatsen in het perspectief van Gods zorg voor ons.

Theo Boer is hoogleraar Ethiek van de Gezondheidszorg aan de PThU en *visiting professor* aan de Universiteit van Sunderland, Engeland. In het verleden was hij lid van een Regionale Toetsingscommissie Euthanasie.

Protestantse
Kerk

KokBækencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT